

Aleksander Kesküla poliitilised eesmärgid Esimese maailmasõja ajal.

Kiri tütrele 1961. aasta 21. märtsist

Mart Kuldkepp*

Aleksander Eduard Kesküla (1882–1963) on Eesti ja maailma ajaloos jäänud erandlikuks tegelaseks, kelle omaaegseid kavatsusi ja tegelikku poliitilist rolli on olnud raske lõpuni mõista. Osalt oli sellise olukorra põhjustajaks Kesküla ise, kes järgis õigupoolest elu lõpuni rangeid konspiratsioonireegleid ning eelistas tegutseda ilma suuremat tähelepanu äratamata.¹ Ning seetõttu, kuid muudelgi põhjustel,² on suhteliselt vähe säilinud ka Kesküla eesmärgid ja tegevust kajastavaid kirjalikke allikad: tema biograafiat tuleb kild killu haaval kokku seada üle maailma hajali paiknevatest üksikdokumentidest. Mälestusi Kesküla ei kirjutanud, päevikuid teadaolevalt ei pidanud ning tema kirjavahetust on säilinud vaid väga katkendlikult.

Viimane väide vajab siiski mõningast korrektiivi. Nimelt on suuremal arvul (ent siiski mitte täiel määral) säilinud Kesküla saksakeelsed kirjad tema Šveitsis sündinud tütrele Ingeborg Weidmann-Keskülale (1921–1996). Kirjad saatis Kesküla Ingeborgile Hispaaniast, kus ta elas pärast oma abielulahutust alates 1932. aastast kuni surmani 1963. aastal. Hiljem jõudsid kirjade suhteliselt kehva kvaliteediga valguskoopiad ja neist tütre tehtud osalised masinakirjalised ümberkirjutused Hooveri Instituudi arhiivi Californias, Stanfordini ülikooli juures.³ Lisaeksemplare ümberkirjutatud materjalidest leidub veel mitmes teiseski mäluasutuses, sh Yale'i ülikooli raamatukogus Aleksis Ranniti paberite hulgas⁴ ja Saksamaal Koblenzis Bundesarchivis.⁵

Pärast Šveitsist lahkumist Kesküla tütreaga enam ei kohtunud⁶ ning hiljem panid Kesküla sõbrad sellist hoolimatust Ingeborgile pahaks.⁷ Kirjavahetus tütreaga (hiljem ka lastelastega) oli üksikult elava mehe jaoks siiski kahtlemata psühholoogiliselt oluline ühenduslüli oma minevikuga. Seda peegeldab ka kirjade sisu: lisaks igapäevaelukirjeldustele, mõtisklustele tulevikuplaanide üle ja mitmesugustele kinnismõtetele sisaldavad need mälestuskatkeid ja

* Mart Kuldkepp (1983), PhD, kaasprofessor, Londoni ülikool (UCL), skandinavistika osakond, Gower Street, WC1E 6BT London, Suurbritannia. m.kuldkepp@ucl.ac.uk.

¹ Kui noored eesti kommunistid Anton Vaarandi (Vahtmann) (1901–1979) ja Arnold Veimer (1903–1977) Kesküla 1923. aasta suvel Šveitsis külastasid, pidas Kesküla konspiratsioonireeglitest veel üsna rangelt kinni: vältis tuttavatega koos tänaval liikumist ja kasutas Zürichis mitut korterit. Vt A. Veimer. Koos rahvaga. Mälestuskatkeid. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 91; A. Vaarandi. Kild killu kõrvale. Mälestusteraamat. Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 111–112.

² Osa asjasse puutuvaid salajasi Saksa arhiivimaterjale hävis ilmselt maailmasõja lõpujärgus, mil kardeti nende sattumist revolutsioonäärde kätte. Teine osa sai hukka Teise maailmasõja pommirünnakutes.

³ Hoover Institution Archive (USA, edaspidi HIA), Alexander Kesküla, Box 2.

⁴ Yale University Library (USA, edaspidi YUL), Aleksis Rannit Papers, Box 41.

⁵ Bundesarchiv (Koblenz), ZSG 158/33.

⁶ RA, EAA.5377.1.81, Ingeborg Weidmann-Kesküla Richard Eritsale, 5.09.1977.

⁷ RA, EAA.5377.1.84, Juan Linzi mälestused Aleksander Keskülalt (1998), helisalvestuse transkriptsioon.

teatud määral isegi poleemikat inimeste vastu, kes olid Kesküla meelest tema ajaloolisest rollist valesti aru saanud või seda alahinnanud.

Sedalaadi teemad tõusevad kirjades eriti esile Kesküla elu viimastel aastatel. See oli aeg, kui tema nimi jõudis rahvusvahelisse historiograafiasse seoses keiserliku Saksamaa Esimese maailmasõja aegsete sõjasihide uurimisega. Alates 1950. aastate teisest poolest oli ajaloolastel võimalik neid senisest üksikasjalikumalt käsitleda hakata, sest kättesaadavaks muutusid Saksa välisministeeriumi algupärased arhiivimaterjalid. Juba varemgi oli teada, et Saksamaa kavatsuste sekka kuulus plaan aidata kaasa revolutsiooni puhkemisele Venemaal lootuses, et see sunnib Venemaad Saksamaaga separaatraku sõlmima ja sõjast väljuma. Nüüd selgus, et just Kesküla oli olnud esimene, kes mainis juba 1914. aasta sügisel Saksa ametivõimudele Lenini kui kõige sobivamat isikut Vene revolutsiooni läbiviimiseks.⁸ Enamlaste partei, mis pooldas ainsa vähegi arvestatava Vene poliitilise jõuna tsaaririigi lüüasaamist maailmasõjas, pakkus revolutsiooniplaane sepiitsevale Saksamaale mõistagi suurt huvi. Nii teavitas Kesküla sakslasi, tuginedes oma headele kontaktidele Šveitsis ja Stockholmis maapaos elavate enamlastega edaspidigi nende plaanidest ja tegevusest. Selline infovoog toimus kuni 1917. aasta alguseni, kui Kesküla lõpetas koostöö Saksamaaga ja vahetas oma poliitilise orientatsiooni *Entente*'i riikide kasuks.⁹

Tuntuim sakslaste mahitusel toimunud aktsiooni enamlaste toetuseks – Lenini erirongiga Venemaale tagasi läkitamine 1917. aasta kevadel¹⁰ – toimus seega juba pärast Kesküla poolevahetust ning ta polnud sellega isiklikult kuidagi seotud. Õieti Kesküla isegi hoiatas sel ajal Suurbritannia Stockholmi saatkonda Lenini eest ning püüdis *Entente*'i maade diplomaate veenda, et juhtivate enamlastega täidetud rong tuleks mingil ettekäändel (näiteks karantiini) Rootsi-Soome piiril kinni pidada.¹¹ Seda siiski ei juhtunud ning Saksa ametivõimude panus Leninile sai vähemalt esialgu kuhjaga tasutud: sama aasta novembri alguses (uue kalendri järgi) õnnestus tal Vene revolutsioon ära kaaperdada ja võim enda kätte võtta. Juba mõni kuu hiljem, 1918. aasta 3. märtsil tegid enamlased Saksamaaga Brest-Litovskis rahu ja Venemaa väljus sõjast, mis lubas Saksa armeel koondada põhijõud läänerindele. Nagu Olavi Arens on märkinud, võib just Kesküla poolt Leninile tähelepanu juhtimist 1914. aasta sügisel pidada 1918. aastal Brest-Litovski rahulepinguni viinud poliitilise arenguliini alguseks.¹²

Ülaltoodud faktid on allikaliselt hästi dokumenteeritud ja õieti väljaspool kahtlust. Neist palju raskemini lahendatav on aga nn Saksa raha küsimus: kas Saksa ametivõimud toetasid bolševike parteid ainult kaudselt või rahastati seda ka otseselt, Lenini teadmisel ja heakskiidul? Just selle delikaatse teemaga tegeles terve rida 1950. aastate lõpus ja 1960. aastatel ilmunud dokumendikogusid¹³ ja ajalookäsitlusi,¹⁴ mis kõik tuginesid põhiosas Saksa välisministeeriumi vahepeal kättesaadavaks muutunud materjalidele. Sellega seoses said uuesti hoogu ka juba

⁸ O. Arens. Aleksander Kesküla. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 1991, 40 (1), lk 32.

⁹ Samas, lk 34.

¹⁰ Eesti keeles on selle episoodi kohta ilmunud Catherine Merridale'i raamat: C. Merridale. Lenin rongis. Tallinn: Tänapäev, 2017.

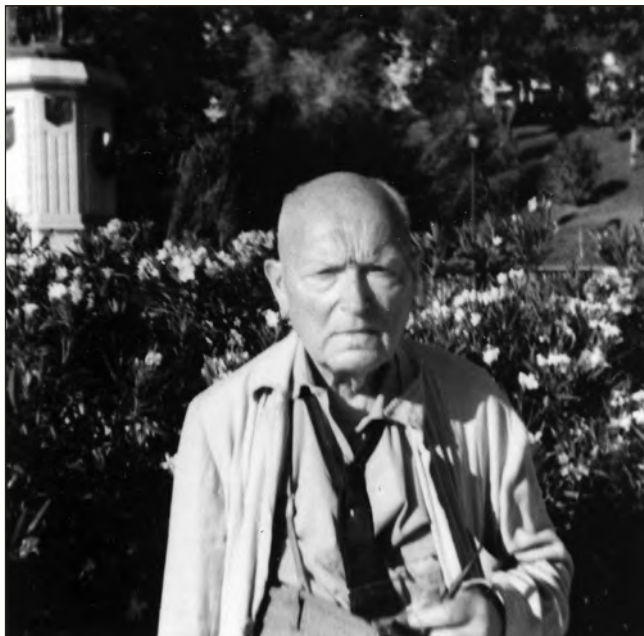
¹¹ Vt National Archives (Kew), FO 371, 3012, lk 507–510, Robert Clive. Memorandum Recording Interview with Mr. Keskula, 19.05.1917.

¹² O. Arens. Aleksander Kesküla, lk 33.

¹³ Vt eeskätt W. Hahlweg (koost). Lenins Rückkehr nach Russland 1917. Die Deutschen Akten. Leiden: Brill, 1957 ja Z. A. B. Zeman (koost). Germany and the Revolution in Russia 1915–1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry. London: Oxford University Press, 1958.

¹⁴ F. Fischer. Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18. Dritte, verbesserte Auflage. Düsseldorf: Droste Verlag, 1964; M. Futrell. Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland 1863–1917. London: Faber & Faber, 1963; S. T. Possony. Lenin: The Compulsory Revolutionary. Chicago: Henry Regnery Company, 1964; W. B. Scharlau, Z. A. B. Zeman. Freibeuter der Revolution. Parvus-Helphand. Eine politische Biographie. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1964. Nimekirj pole ammendav.

oktoobrirevolutsiooni eel levinud kuulujutud Lenini ja teiste enamlaste kinni maksmisest Saksa imperialistide poolt¹⁵ ning osa autoreid pidas juba praktiliselt tõestatuks, et Saksa raha oli mingil moel – tõenäoliselt Saksa agentide Aleksander Kesküla, Aleksander Parvus-Helphandi (1867–1924), Aleksander Tšivini või Karl Moori (1852–1932) kaudu – ikkagi Lenini kätte jõudnud. Selle seisukoha levitajana paistis eriti silma ajaloopopulariseerija Alan Moorehead (1910–1983), kes jõudis oma esmalt Ameerika ajakirjas *Life* seeriajutu kujul avaldatud, seejärel aga eraldi raamatuna paljudes trükkides ilmunud Vene revolutsiooni ajalooa väga suure lugejaskonnani.¹⁶

Üks viimaseid fotosid Aleksander Keskülast. Pildistanud Juan Linz Hispaanias Madridis 1962. või 1963. aastal. RA, ERA.5377.1.89.147

Lähemal uurimisel pole aga kõigele vaatamata osutunud võimalikuks tõestada, et Kesküla, Parvus-Helphandi või teiste nendesuguste privaatpoliitikute, agentide ja vahemeeste taskesse voolanud Saksa riigimargad oleksid lõpuks enamlaste parteikassasse jõudnud või et neid oleks üldse kuidagi sihipäraselt Vene revolutsiooni toetuseks kasutatud. Ehkki kõiki ülalmainitud isikuid võib vähemalt teatud mõõndustega nimetada Saksa agentideks ning nad informeerisid Saksa ametivõime Lenini ja teiste Vene revolutsioonäride tegevusest ja plaanidest, pole tõendeid, et nad oleksid seejuures ise Leninile midagi andnud või temaga mingitesse usalduslikesse sidemetesse astunud.¹⁷

Life'i artikliseeria ilmumisajal tütrele kirjutatud kirjades protesteeris Kesküla ka isiklikult ja ägedalt Mooreheadi väite vastu, nagu ta oleks Leninile Saksa raha vahendanud.¹⁸ Selles osas ühtis Kesküla kriitika muidugi kommunistide omaga. Ka Nõukogude Eestis sarjas parteiajaloolane Erich Kaup (1929–2007) Mooreheadi, kes olevat oma raamatus püüdnud „A. Kesküla kahtlast tegevust välismaal siduda emigratsioonis viibinud bolševikega“ ning kelle „bolševike partei mustamise alatud katsed“ oli omal ajal juba Lenin ise ümber lükanud.¹⁹

Samas pole kahtlust, et elu lõpukümnenditel mitmesuguste terviseprobleemidega kimpus olnud Keskülale mõjus ajaloolaste huvi tema Esimese maailmasõja aegse „maailmaajaloolise“ rolli vastu värskendavalt ja meelitavalt. Mooreheadi käsitlusest enam sobis Keskülale Saksa sõjaajaloolase Werner Hahlwegi (1912–1989) koostatud ja 1957. aastal Brillil kirjastuse väljaandel ilmunud dokumendikogumik „Lenins Rückkehr nach Russland 1917. Die deutschen

¹⁵ Vt nt H. M. Stone. Another Look at the Sisson Forgeries and Their Background. – *Soviet Studies* 1985, nr 37 (1), lk 90–102.

¹⁶ A. Moorehead. *The Russian Revolution*. New York: Harper & Brothers, 1958.

¹⁷ A. E. Senn. The Myth of German Money During the First World War. – *Soviet Studies* 1976, nr 28 (1), lk 83–90.

¹⁸ HIA, Alexander Kesküla, Box 1, Kesküla Weidmann-Kesküla, 12.04.1959.

¹⁹ E. Kaup. Leninlikul võitlusteel. Leninistlike ideede levik ning võitlus tööliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902–1917). Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk 23–24.

Akten“, milles avaldati koostaja kommentaaridega varustatult kõik peamised teadaolevad Saksa dokumendid, mis puudutasid Lenini ja teiste enamlaste tagasipöördumist Venemaale. Samuti avaldas Keskülale omamoodi muljet Oxfordi ülikooli St Antony kolledži ajaloolane Michael Futrell (?–2009), kellel õnnestus Kesküla Hispaaniast isiklikult üles otsida ja teda intervjuuerida. Keskülast saadud andmete põhjal ilmus Futrellil esmalt teadusartikkel,²⁰ hiljem aga eraldi peatükk raamatus „Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland 1863–1917“.²¹

Seejuures oli Kesküla jaoks oluline, et mõlemad autorid suhtusid temasse piisava aupaklikkusega, ilma et oleks kahtlustanud teda enamlastele Saksa raha vahendamises või nimetanud teda Saksa agendiks – Kesküla pidas ennast alati iseseisvaks poliitikuks, kes oli Saksamaaga vaid ajutiselt koostööd teinud. Küll õnnestus Futrellil viisakusnormide suhtes ülitundlikku Kesküla pahandada sellega, et ta 1961. aasta märtsi algul ühel kenal päeval lihtsalt tema uksele koputas ja intervjuud soovis. Ilmselt jättis Kesküla talle seetõttu paljutki rääkimata.²²

Siinkohal on eestikeelses tõlkes avaldatud üks kirjadest,²³ mille Kesküla saatis tütar Ingeborgile Futrelli visiidi järel ja mingis mõttes jätkuvalt selle mõju all viibides. Just Futrelli käest sai ta esimest korda eksemplari Hahlwegi raamatust, mille kohta leidub kirjas kommentaare. Kirja peamine eesmärk oli pakkuda aga lisandusi Kesküla Esimese maailmasõja aegse tegevuse ühekülgselt kujunenud retseptioonile, mis huvitus üksnes tema vahendajarolist Saksamaa ja Lenini vahel. Tegelikult olid Kesküla poliitilised eesmärgid olnud oluliselt suurejoonelisemad ning ka realselt astunud sammud mitmekesisemad, kui seda võis sellisest kitsast vaatenurgast näha. Elu lõpusirgel oma varasematest konspiratiivsetest kaalutlustest loobuma hakanud Kesküla soovis seda nüüd tütrele selgitada.

Kirja võib tööpoolest pidada mingil määral avameelseks, kuid kindlasti pole selle sisu eriti kergesti mõistetav. Tekstis vahelduvad vägagi elliptiliselt edasi antud mälestusseigid Esimese maailmasõja ajast ja sellele järgnenud aastatest ning paatoslikud mõttekäigud maailmaajaloost ja Kesküla rollist selles. Mingil määral on juttu ka Hahlwegi raamatust, kuid peamiselt oli sellele pühendatud teine, kaks päeva varem kirjutatud kiri, mis pandi teele samas ümbrikus koos Kesküla järgmise läkitusega.²⁴ Varasem kiri koosnes peamiselt Hahlwegi raamatus avaldatud dokumentide kokkuvõtetest ja kommentaaridest neile, ega asetanud Kesküla enda tegevust laiemasse konteksti. Viimast ülesannet ongi mõeldud täitma siinkohal avaldatud kirjutis.

Kasutades seda teksti allikana Kesküla varasema poliitilise tegevuse kohta, tuleb kindlasti meeles pidada, et kiri oli kirjutatud aastakümneid hiljem ega peegelda kuigivõrd täpselt tema omaaegseid mõtteid ja kaalutlusi. Küll aga näitlikustab see Kesküla iseloomulikku grandioosset, tihti suurusehullustuse piiril balansseerivat viisi oma tegevust tagantjärele enda ja teiste jaoks mõtestada. Selles mõttes osutuski kiri üsna edukaks: koopia sellest jõudis isegi Nõukogude Eestisse, kuivõrd Kesküla õde Elvi Kesküla (1892–1976) lävis mingil määral Kesküla tütre perekonnaga. Elvi Kesküla teise abikaasa Heinrich Eritsa (1917–2006) kaudu jõudis kiri omakorda ajaloolase Kaido Jaansonini (1940–2015) ning koopia sellest leidub tänapäevani Jaansonini isikufondis Eesti Rahvusarhiivis.²⁵

Kirjale lisatud allmärkustes olen Kesküla väiteid ja vihjeid omalt poolt kommenteerinud. Ka teksti tõlge saksa keelest eesti keelde on minu tehtud.

²⁰ M. Futrell. Alexander Kesküla. – St. Antony's Papers 1962, nr 12, lk 23–52.

²¹ M. Futrell. Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland 1863–1917. London: Faber and Faber, 1963, lk 119–151.

²² HIA, Alexander Kesküla, Box 2, Kesküla Weidmann-Kesküla, 19.03.1961.

²³ HIA, Alexander Kesküla, Box 2, Kesküla Weidmann-Kesküla, 21.03.1961.

²⁴ HIA, Alexander Kesküla, Box 2, Kesküla Weidmann-Kesküla, 19.03.1961.

²⁵ RA, EAA.5377.1.81, Kesküla Weidmann-Kesküla, 21.03.1961.

Tütrele,

Jätsin kirja teele panemata,²⁶ et ennetada selle väärsti mõistmist. Viidatud raamat²⁷ on eriuurimus ning seetõttu paratamatult ühekülgne, kuna piirdub (vabatahtlikult) ainult ühe kindla küsimusega. Selleks küsimuseks on Lenini sidemed Saksa valitsusega tema Šveitsi perioodil, st kuni reisini läbi Saksamaa tagasi Peterburi. Mõistagi on seejuures võimatu minust pikemata mööda minna, kuna ametlikud dokumendid näitavad, et just mina olin see, kes sakslaste kaudu lansseeris Lenini suurde maailmapoliitikasse ja maailmaajalukku. Et just mina olin see, kes diplomaatilisel lükkas keerlema selle draama, mis nüüd on ühe kontinendi teise järel endasse mässinud. „Alguses oli eestlane A. K. ...“ Ridade vahelt on selgelt tunda, kuivõrd koostajale on imponeerinud minu pidev ja sihikindel juurutustöö, et sakslastele tundmatu „Lehni“ võtaks Saksa huvideringis sisse järjest olulisema positsiooni (vrd raamatu lk 10: „Lenini isiksus kerkib dokumentides järjest enam esile“. Lk 8 järgi: „Siia ilmub peatselt Lenini nimi“). Ja mis tõesti imetlusväärne: ilma et heal Leninil endal oleks sellest oma Zürichi munakivisillutisega tänava korteri toas vähimatki aimu olnud! Teda koheldi kui instrumenti, kõrge poliitika tööriista, kui etturit nn „kõrges poliitikas“.²⁸ Nõnda avanesid talle maailmaajaloo väravad. Noh, seegi on peatükk maailmaajaloolisest romaanist. Kuid ainult üks peatükk.

Selle peale võiks ja peakski tekkima mulje, nagu piirduks kogu minu poliitiline ja ajalooline roll ainult sellega, et aitasin Lenini pukki ja lasin kommunismil läbi viie kontinendi galopeerida. Pärast seda, kui ma Saksamaaga lõpparve tegin, kaob minu nimi raamatust üldse. Seda võiks arvata ka ajaloo enda põhjal. Lenin Peterburis – raamat läbi. Autor on oma eriülesande täitnud. Mis sai „kaupmees“²⁹ A. K.-st, ei tea. (Tema edasisest saatusest pole midagi teada). Samuti ei paku see raamatu „Lenini tagasipöördumine Venemaale“ autorile mingit huvi.

Minu eesmärk oli: Vene imperiaalse projekti hävitamine, mida üritades olid Karl XII ja Napoleon ebaõnnestunud ja hukkunud;³⁰ poliitiline konsolideerimine (minu poolt leiutatud või avastatud „Põhjala = Põhja-Euroopa kultuuripiirkonna“³¹ konsolideerimine suurvõimuks); ülemvõim Läänemere üle ja suurvõimupositsioon Põhjalas;³² Eesti – Läänemere valitsemise

²⁶ See on viide kaks päeva varem, 1961. aasta 19. märtsil kirjutatud kirjale (vt ülal).

²⁷ Viide Werner Hahlwegi koostatud kogumikule „Lenins Rückkehr nach Russland“ (vt ülal).

²⁸ Keskülale meeldis väga mõelda ka endast kui kulssidetagusest niiditõmbajast või „hallist kardinalist“, kelle mahhinatsioonides pidi teistele inimestele kuuluma vaid malenuppude roll. Selle kohta lähemalt vt M. Kuldkepp. Põhjamaine Eesti. Eesti rahvusriikluse sünd rahvusüleses vaates. Tallinn: Varrak, 2023 [ilmumas].

²⁹ Kesküla Saksa passis, mis talle oli väljastatud varjunime Alexander Stein nime all, oli Steini ametiks märgitud kaupmees („Kaufmann“): W. Hahlweg. Lenins Rückkehr nach Russland, lk 40.

³⁰ Kesküla põhimõtteline venevastatus, mis teatud määral eraldas teda paljudest teistest vasakpoolse meelsusega sajandialguse eesti rahvuslastest, on teema, mis vajab edasist uurimist. Seda joont tema juures rõhutasid kaasaegsed eraldi juba Esimese maailmasõja ajal. Näiteks nimetas Saksa sõjaväeluure poliitilise osakonna (IIIb) ülem ja Kesküla ülemus Rudolf Nadolny (1873–1953) teda 1915. aasta kevadel isikuks, „kelle russofoobia on kurikuulus“ („dessen Russophobie notorisch ist“): Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berliin, edaspidi PAAA), R 20988, lk 78–94, Nadolny Saksa välisministeeriumile, 3.05.1915.

³¹ Mõiste „põhjamaine kultuuripiirkond“ („Nordeuropäischer Kulturkreis“) esineb Kesküla Esimese maailmasõja aegsetes tekstides sageli ning on õieti tema selleaegsete kavatsuste nurgakiviks, millele ehitusid kõik ülejäänud poliitilised fantaasiad. See väidetav kultuuripiirkond, mis pidi hõlmama Islandit, Taanit, Norrat, Rootsit, Soomet, Eestit, Karjalat ja Ingerimaad, eristus Kesküla mõtlemises Ida-Euroopa kultuuripiirkonnast (st Venemaast) ja Kesk-Euroopa kultuuripiirkonnast. Baltikumis kulges kultuuripiirkondade piir tema meelest praeguse Põhja-Läti aladel. Vt K. Jaanson. Aleksander Kesküla maailmanägemus. – Acta Historica Tallinnensia 2002, nr 6, lk 115.

³² Põhjamaise kultuuripiirkonna poliitilise konsolideerimise tulemuseks pidi olema Põhja-Euroopas uue, mitmerahvuselise impeeriumi rajamine. Uus suurvõim, milles liidriroll pidi kuuluma Rootsil, pidanuks tasakaalustama Saksamaa domineeritava Kesk-Euroopa kultuuripiirkonna ja Ida-Euroopa kultuuripiirkonna ehk Venemaa võimu Läänemere ruumis ja kogu Euroopas. Kõige põhjalikumalt käsitles Kesküla seda ainst oma 1916. aastal Rahvuste Uniooni Lausanne'i konverentsile esitatud memorandumis, mis on avaldatud ka eestikeelses tõlkes: A. Kesküla. Eesti küsimus ja Põhjala küsimus. – Akadeemia 2000, nr 9, lk 1863–1885.

võtmepositsioon;³³ Eestimaa, Liivimaa, Ingerimaa (Peterburi kubermang),³⁴ sellega seotud ülemvõim Läänemerele ja suurvõimupositsioon Põhjalas riigile, mis esialgu pidi koosnema Rootsi, Soomest ja Eestist.³⁵ Venelaste väljaviskamine Euroopast, kas koos Leniniga või ilma.³⁶ Rahvusriikide asutamine Venemaa Läänemereprovintides.³⁷ Revolutsiooni läbi viimine ülejäänud Venemaal (võimaluse korral Leniniga), laialdane autonoomia Venemaa ülejäänud Euroopa-osa rahvastele, mille eraldamine Venemaast ei ole geograafilistel põhjustel lõpuni võimalik. Ukrainlaste (10 miljonit) ja valgevenelaste rahvuslik ja keeleline eraldamine moskoviitlikest venelastest ning Venemaa poolt õhtumaisele kultuurisfäärile avaldatava surve vähendamine,³⁸ lõpuks ka aastatel 1700–1720 „Richelieu süsteemi“ varemetele tekkinud Euroopa rahvusvahelise süsteemi muutmine, st selle maailmasüsteemiks saanud uue süsteemi kolme tugisamba (Inglismaa, Venemaa, Saksamaa) hävitamine. Selle asendamine uue, moderniseeritud Richelieu süsteemiga jne.³⁹

Selle kõige kõrval ilmneb peatükk „Lenin-Saksamaa“ kõigest episoodina, mis on küll A. K. vääriline, kuid pole mitte ainuke. Lenini kõrval käis ka tsaaririigi läänepoolsete rahvusvähemuste organiseerimine (Venemaa Rõhutud Rahvaste Liit),⁴⁰ millest hiljem tekkisid niinimetatud „piiriiriigid“⁴¹ ja Sise-Venemaa rahvad (millel kõigil on tänapäeval kultuuriautonomia).⁴²

Pärast Saksamaaga koostöö lõpetamist: võitlus Saksa anneksionistliku imperialismi vastu, veidi aega koos Inglismaaga,⁴³ hiljem koos Prantsusmaaga, mis tunnustas Eestit president

³³ Kesküla järgi pidi uue impeeriumi rajamisel olema otsustava tähtsusega just Eesti roll, st selle viimine autonoomse osariigina uuesti Rootsi võimu alla. Selle eesmärgi teostamiseks pidi Rootsi sekkuma Saksamaa poolel Esimesse maailmasõtta ja ette võtma ühise pealetungi Venemaa vastu Soomes ja Baltikumis. Pärast seda tuli teisel pool Läänemerd vallutatud alad Rootsiiga liita ja anda seeläbi alus uue Läänemere-suurvõimu sünnile. Hiljem, pärast sakslastega koostöö lõpetamist kaalus Kesküla samalalaadse skeemi teostamiseks ka muid võimalikke variante *Entente*'i maade toel. Igal juhul sõltus Läänemere regiooni (ja seeläbi terve tulevase Euroopa rahvusvahelise süsteemi) tulevik Kesküla arvates just Eesti saatusest. Vt M. Kuldkepp. Põhjamaine Eesti.

³⁴ Kesküla arusaam Eesti loomulikest piiridest oli rõhutatult „suur-eestilik“: lisaks Eestimaale, Põhja-Liivimaale kuni Väina jõeni ja Eesti saarteni pidid nende raamesse kuuluma ka Ingerimaa (Peterburi kubermang), mida suuremas mastaabis tuli alles eestlastega koloniseerima hakata. Selleaegne Venemaa pealinn Peterburi (Petrograd) asus Kesküla meelest röövitud pinnal ja tuli tagasi võtta. 1917. aasta kevadel õnnestus tal omavahelises vestluses šokeerida Vene saadikut Stockholmis Anatoli Nekljudovit (1856–1943) väitega, et Peterburi kubermangu näol on tegemist „kahtlemata“ eestlastele kuuluva territooriumiga, kus eestlased on valmis venelastest vähemusrahvale andma tulevikus ainult piiratud kultuurilisi õiguseid. Vt A. Nekludoff. *Diplomatic Reminiscences Before and During the World War, 1911–1917*. New York: E. P. Dutton and Company, 1920, lk 486–492; M. Kuldkepp. Põhjamaine Eesti.

³⁵ Nendeks aladeks pidid olema Soome, Eestimaa ja Põhja-Liivimaa kuni Väina jõeni, Ida-Karjala kuni Äänisjärveni ning Ingerimaa (Peterburi kubermang). Vt YUL, Alexander Keskula Papers, Box 2: The missing link (18–19.11.1950), käsikirjaline mälestuskatke.

³⁶ Nagu nähtub mujaltki, oli Venemaal revolutsiooni läbiviimiseks just Leninile ja enamlastele toetumine Kesküla seisukohalt pigem taktikaline küsimus, mitte eesmärk omaette.

³⁷ Mõistega „rahvusriigid“ („nationale Staaten“) ei pea Kesküla silmas mitte iseseisvaid rahvusriike, vaid autonoomseid osariike tulevase põhjamaise suurvõimu koosseisus.

³⁸ Millise autonoomia ukrainlased ja valgevenelased pidid Kesküla arvates Vene riigis saama ja milliste vahenditega see tuli tagada, jääb siinkohal ebaselgeks.

³⁹ Küsimus, mida Kesküla „Richelieu süsteemi“ all täpsemalt silmas pidas ning kuidas see suhestus tema enda poliitiliste kavatsustega, vajab lähemat uurimist. Igal juhul oli selge, et kardinal Richelieu (1585–1642) näol oli tegemist Kesküla jaoks olulise ajaloolise isikuga. Tema järelejäädud paberite seas leidub mitmeid Richelieu puudutavaid materjale (vt YUL, Alexander Keskula Papers).

⁴⁰ Erinevate Vene rahvusvähemuste rohkem või vähem isehakanud esindajate poolt peeti Esimese maailmasõja ajal tõepoolest ühiseid ülestõusuplaane ning Kesküla oli vähemalt sõja alguses ka seejuures teatav eestvedajaroll. Vt M. Kuldkepp. Venemaa rõhutud rahvad: 1915 ja 2022. – Postimees, 30.06.2022, lk 11. Ka see teema vajab lähemat uurimist.

⁴¹ Mõeldud on Esimese maailmasõja tulemusena Ida-Euroopas tekkinud iseseisvaid riike. Nendesse „käabusriikidesse“ (sh Eesti Vabariiki) suhtus Kesküla algusest peale eitavalt ega uskunud nende iseseisvuse püsima jäämisesse. Vt A. Veimer. Koos rahvaga, lk 88–89.

⁴² Kesküla peab silmas autonoomsete rahvabariikide kultuurilisi erioigusi Nõukogude Liidus.

⁴³ Briti diplomaatide usaldust ei õnnestunud Kesküla võita. Vt O. Arens. Aleksander Kesküla, lk 34.

Poincaré kaudu (kõiki teisi piiririike tunnustasid ainult välisministeeriumid),⁴⁴ kutse Pariisi, soovitud ministrite juurde, kutse audientsile Clémenceau'ga (Siberis armee formeerimiseks, et lüüa Saksamaa poolt okupeeritud Eesti värvavad valla teisest suunast). Prantsusmaa eesmärk pärast sõda – Tsaari-Venemaa taastamine. Lõpparve Prantsusmaaga.⁴⁵

„Õelge hr Clémenceau'le, et Prantsusmaa võitis sõja, kuid peab nüüd võitma rahu – nagu ka seda, et ma loobun audientsist ja palun oma pabereid, et Prantsusmaalt lahkuda.“ Sellest sai (Clémenceau kaudu) kuuluis fraas: võita sõda ja kaotada rahu. Sellist ennekuulmatut juhust, et keegi lükkaks tagasi audientsi „Tiigriga“, ei olnud ilmselt kunagi ette tulnud, ei enne ega pärast. Sellegipoolest otsis tema sekretär mind järgmisel päeval üles ja pakkus mulle direktori kohta rajatavas antibolševistlikus kinoettevõttes, millesse Ameerika pidi panustama 50 miljoni dollariiga. Vaevalt oli ta suu sulgenud, kui ütlesin kuivalt: „Ei.“⁴⁶

Šveitsist peetav võitlus interventsioonisõja vastu, kui kolmas jõud pöörde-aegses Eestis.

Ei nii interventsioonisõjale – Peterburi ja Moskva okupeerimisele ja tsaaririigi taastamisele, kui ka Eesti okupeerimisele Punaarmee poolt.⁴⁷ Rahuleping Eesti ja enamliku Venemaa vahel (telegramm Budapestist Tallinnasse ja Moskvasse (minu soovitusel)).⁴⁸ Rahuleping Eestiga. Kaheksa päeva hiljem rahuleping Soomega (Tartus). Seejärel kohe Läti ja Leedu. Interventsioonisõda variseb kokku. Saksamaa 3/4 ulatuses Euroopast välja löödud. Venelaste arv:

1914 110 000 000

1920 60 000 000

Ameerika annaks palju, et Venemaa saaks jälle Peipsi järve ja Dnepri taha suletud. Vene riik (Vene sotsialistlik Nõukogude Vabariik) ulatub Soome lahest Aasovi mereni. Anno 1914 ulatus see Koreast Ida-Preisimaani. Eestist kuni Ukrainani on kõik teoreetiliselt iseseisvad riigid. Areng jätkub ja venelasi jääb vähemaks. Tuleb olla kannatlik, vundament on rajatud. Ülejäänud on arengu dünaamika. (Lisaks on Vene sots. Nõukogude vabariigil tosikond autonoomset vabariiki kogurahvastikuga 10-12 miljonit).

Seda – lühidalt ja ülepeakaela kirjutatut – tuleb mees pidada, kui eriuurimusi lugeda. Tundub, et salajaste dokumentide hulgas on mul oma „isiklik kaust“, mis näib suhtuvat minu isikusse erakordselt positiivselt.⁴⁹

Olen ka 79 aastat vanaks saanud. Kes oleks seda uskunud. Olen ka voodiäärel kirjutamisest kangeks jäänud, väsinud ja üsna nõrk. Pean ennast puhkama. Südamlikud tervitused ja tänud kõige eest.

⁴⁴ Kesküla koostöö kohta Prantsusmaaga 1918. aastal ja tema osast Eestile esialgse *de facto* tunnustuse saamisest vt M. Kuldkepp. Intriiidid, provokatsioonid ja iseseisvuse sünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla. – Ajalooline Ajakiri 2013, nr 3, lk 321–374. Tuleb märkida, et Prantsusmaa tunnustus anti siiski ametlikule Eesti välisesindajale Jaan Tõnissonile (1868–1941?) ning Kesküla roll seejuures oli küll oluline, kuid siiski perifeerne. Vt O. Arens. Aleksander Kesküla, lk 35.

⁴⁵ Kesküla pakkus 1918. aasta suvel prantslastele tõepoolest välja idee, et Siberis elavatest eestlastest ja teistest soome-ugri vähemusrahvastest tuleks hakata formeerima armeed, mis võitleks nii enamlaste kui ka Saksamaa vastu. Sõja lõpp ja arusaamine, et Prantsusmaa tegelikult Eesti iseseisvust ei toeta, tabasid Kesküla töesti Pariisis, kuhu ta oli sõitnud oma plaani tutvustama. Vt O. Arens. Aleksander Kesküla, lk 35. Arajäänud audientsi Clémenceauga pole seni õnnestunud kaasaegsete allikate varal tõendada.

⁴⁶ Selle info tõepärasust pole seni õnnestunud kontrollida.

⁴⁷ Kesküla poliitiline tegevus Eesti Vabadussõja ajal vabab edasist uurimist. Eduard Laamani hinnang, et ta pöördus pärast Esimese maailmasõja lõppu „uuesti enamlaseks“, pole ilmselt päris täpne. Küll aga peab paika see, et Kesküla tegi enamlastega koostööd Eesti Vabariigi ja selle poliitikute vastu, süüdistades viimaseid ühes baltisakslastega „Inglise karistusekspeditsiooni organiseerimises Eestimaa enesemääramise vastu“. Vt E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti, 1964, lk 489.

⁴⁸ Kesküla kontaktid Ungari kommunistidega ja kõnealune telegramm on ajalooteadusele seni tundmata.

⁴⁹ Nimetatud isikukaust, millele viitab Hahlweg, on tõepoolest olemas ja asub Saksa Berni saatkonna Esimese maailmasõja aegsete materjalide seas (PAAA, Bern, 1324 Kesküla und russische revol. Propaganda).